

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱՐՄԵՆ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ՔԱՐԿԵՆ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ, ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱՔԱՆԴԱԿՆԵՐԸ 4—7-ՐԴ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ՀԱՅԿ. ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ,
ԵՐԵՎԱՆ, 1949 թ., 119 էջ:

Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակությամբ լույս է ընծայվել պատմական գիտությունների թեկնածու Բարկեն Առաքելյանի «Հայկական պատկերաֆանդակները 4—7-րդ դարերում» խորագրով աշխատությունը:

Մենագրական այս աշխատանքը մի փորձ է ի մի հավաքելու մեզ հասած հայտնի հրեանագույն հայկական քանդակները, որոշելով նրանց տեղն ու դերը հայկական կուլտուրայի պատմության մեջ:

Հայկական պատկերաքանդակը, չնայած մինչև այժմ առանձնահատուկ ձևով ոչ ոքի կողմից չի ուսումնասիրված, բայց նրա հետ կապված որոշ խնդիրներ քննվել և լուսաբանվել են հայագիտության մեջ: Առանձնապես մեծ արժեք ունեն ակադեմիկոս Ն. Յա. Մառի, ինչպես և Անիի պեղումներին մասնակցող նրա աշխատակիցներ՝ Ի. Ա. Օրբելու և ճարտարապետ Թորոս Թորամանյանի ուսումնասիրությունները:

Արտաառհաստիմ ևս լույս են տեսել հայկական արվեստին նվիրված մի քանի ուսումնասիրություններ, որոնց մեջ բավականաչափ խոսվում է և նյութ է հավաքված հայկական ճարտարապետության, ինչպես և քանդակագործության մասին, Սակայն վերջին հեղինակների աշխատություններում իշխում է արևմտյան, երուսակյան գիտնականների շրջանում լայն տարածում գտած ձևական-տեղագրական համեմատական մեթոդը, ազդեցությունների է պարզ փոխադրությունների տեսությունը, ըստ որի հայկական արվեստը դիտվում է ոչ որպես ինքնուրույն արվեստ, այլ կցորդ Իրանի, Բյուզանդիայի և դրացի այլ երկրների:

«Հայկական պատկերաֆանդակները 4—7-րդ դարերում» աշխատության հեղինակը մանրամասն քննելով հին հայկական քանդակագործությունը, կոնկրետ փաստերի հիման վրա ժխտում է այն գիտնականների պնդումը, ըստ որի, իբր թե, հայկական քանդակագործություն գոյություն չի ունեցել և եղած մի քանի նմուշները հազվագյուտ բացառություններ են: Հեղինակը ցույց է տալիս, որ հայերն ունեցել են սյուսետային

քանդակագործություն, և պատկերաքանդակները Հայաստանում 4—7-րդ դարերում եղակի չեն և ոչ էլ բացառություն, այլ նրանք բավականին տարածված են եղել և ունեցել են որոշակի տեղ:

Հեղինակն իր այս աշխատության 1—2-րդ գլուխներում պարզաբանում է քանդակագործության և արվեստի հարակից ճյուղերի ընդհանուր վիճակը 4—7-րդ դարերում, քանի որ պատկերաքանդակները պայմանավորված են մշակույթի և արվեստի զարգացման տվյալ աստիճանով:

Բ. Առաքելյանը հայ կուլտուրայի պատմության մեջ 4—7-րդ դարերը բնորոշում է որպես տեղական կուլտուրայի նոր աստիճանի ձևավորման և զարգացման շրջան, երբ հայկական կուլտուրան ունեցավ ուշագրավ նվաճումներ և հասավ զգալի բարձրության: Հայկական մշակույթի այդպիսի աննախընթաց վերելքը համընկնում է երկրում ավատական հարաբերությունների փոքրացման, հայ ժողովրդի ապստամբության հզոր աղիթի և նարսկական տիրապետության դեմ նրա ծավալած հերոսական պայքարի հետ (450—451, 481—484, 570—572 թ. թ.):

Շնորհիվ այդ ապստամբությունների, պարսիկների տիրապետությունը Հայաստանում զգալիորեն թուլացավ: Այս հանգամանքը նախադրյալներ ստեղծեց և նշանակալից դեր խաղաց 5—7-րդ դարերի Հայաստանի տնտեսական և կուլտուրական վերելքի համար: Հեղինակն այս ժամանակաշրջանը համարում է հայկական կուլտուրայի զարգացման նշանակալից շրջան: Նրա կարծիքով, այդ կուլտուրան դրսևորվում է որպես ինքնուրույն, ինքնատիպ կուլտուրա:

Իր աշխատության մեջ հեղինակը մանրամասն տեղեկություններ է տալիս հայկական նշանավոր ճարտարապետական հուշարձանների մասին: Դեռ հին ժամանակներից ժանաչած քարակոփությունը և շինարարական արվեստը հնարավորություն էին տալիս հայերին աչքի ընկնող կառուցումներ կատարել: Դվինի, Ոձունի, Պտղնի, Ավանի, Հոփիսի, Թալինի, Իրինդի և բազմաթիվ այլ հուշարձաններ, և 7-րդ դարի հայկա-

կան ճարտարապետության գլուխ գործոց հանդիսացող Զվարթնոց եկեղեցու ճարտարապետական հույակապ կառուցումները հարդարվում էին բազմազան զարդաքանդակներով, որոնք հիացմունք են առաջացնում իրենց արտահայտչությամբ, փառահեղությամբ և, առաձին ղեպքերով, նաև իրենց ռեալիզմով:

Աշխատության 3-րդ գլխում դասավորված և ընդհանուր գծերով քննության են առնված դամբարանների և մահարձանների մի քանի

Աշխատության հիմնական մասն են կազմում 4-րդ, 5-րդ և 6-րդ գլուխները:

4-րդ գլխում («Կրոնական պատկերաքանդակների դերի ու նշանակության, քանդակների հնագույն՝ 4—5-րդ դարերի խմբի, մահարձանների վրա հանդիպող քանդակների և 6—7-րդ դարերի եկեղեցիների վրա գտնվող կրոնական քանդակների և քրիստոնեական պատկերաքանդակների մասին:

Քննարկելով 4—7-րդ դարերի քրիստո-



Բ. Առաքելյանի աշխատության իլյուստրացիայից (Ցուլ-Մանի)

նակներ, որոնք մինչև այժմ կա'մ ուղղամասիրված չեն, և կամ ուղղամասիրվել միջանկյալ ձևով: Կատակոմբայից տեսակի դամբարանների (ամենանշանավորը ըջակունյաց դամբարանն է Արագածի լանին, Աղց գյուղում), սյունանման քառակող թողնների, Աղուղի (Միսիանի շրջան) և Օւնի (Գուգարք) մահարձանների քննությունը հեղինակը կատարել է աշխատության նման կազմող քանդակների համեմատաբար ուղղամասիրության հիման վրա: Այդ քանդակները ունեն քրիստոնեական-կրոնական բովանդակություն: Պատկերված են Հին Նոր Կտակարանների զանազան տեսանկյուններ և հայկական որոշ ավանդություններ:

նեական պատկերաքանդակները, հեղինակը գալիս է հետևյալ եզրակացության.

ա.—Հայաստանն ունեցել է կուլտուրական սերտ կապ հարևան երկրների հետ, որը և արտացոլվել է նրա քանդակագործության մեջ:

բ.—Վաղ-քրիստոնեական ընդհանուր սյուժեներում, հայերը ազգային արվեստի առանձնահատկությունները դրեցին ո՛չ միայն ձևի, այլ նաև կառուցվածքի մեջ:

գ.—Այն քանդակները, որոնք ունեն քրիստոնեական բովանդակություն, համեմատաբար, պրիմիտիվ են: Սա բացատրվում է ո՛չ միայն քանդակագործության զարգացման ցածր աստիճանով, փորձի և տվյալությունների պակասով, այլ և սյուժեների նկատ-

մամբ ունեցած վերաբերմունքով, քանի որ քրիստոնեական եկեղեցու համար կարևոր էր ոչ այնքան կառարման, վարպետություն, որքան քրիստոնեական բովանդակություն: Ըստ որում, կրոնական բովանդակություն ունեցող քանդակներում մենք հանդիպում ենք Հայաստանի ժողովրդական աշխարհիկ և հեթանոսական պատկերացումներին:

Աշխատության 5-րդ գլխում քննարկված են աշխարհիկ սյուժեները: Թեպետ նրանց թիվը մեծ չէ, այնուհանդերձ, այդ փոքրաթիվ քանդակները իրենցից ներկայացնում են բացառիկ հետաքրքրություն:

Աշխարհիկ սյուժեներում արտացոլված են ազնվականների կենցաղի մի քանի կողմեր (գազանների որսը, իշխանի շքերթը) և աշխատավոր բնակչության զբաղմունքը (ալգեկոթ, կառուցող վարպետներ և այլն):

Ազնվականների կենցաղը պատկերող քանդակների և Սասանյան քանդակների միջև հեղինակը տեսնում է որոշ նմանություն, որը հեշտ է բացատրել, ի նկատի ունենալով ան, որ հայ ազնվական վերնախավը ոչ միայն ընդհանուր կապեր ուներ պարսկական վերնախավի հետ, այլ և համաձայն գաղափարախոսություն և կենցաղ:

Հեղինակը կոնկրետ օրինակներ է բերում՝ թե ո՞րքան կատարյալ և արվեստի տեսակետից բարձր են այն քանդակները, որոնց մեջ արտացոլվում է աշխատավոր ժողովրդի կյանքը:

Աշխատության 6-րդ գլխում նվիրված է առասպելական և խորհրդանշական (սիմվոլիկ) բնույթի քանդակներին:

Այս երեք գլուխներում հեղինակն աշխատել է, ըստ էության, քննության ենթարկել այլաբանական-առասպելական սյուժե ունեցող քանդակները, պարզել նրանց նշանակությունը, բացահայտել նրանց պատմական արժեքը, ժամանակը և քանդակների այս երեք տեսակները ենթարկել ոճական վերլուծման:

Հեղինակը, սակայն, չի բավարարվել այս ամենով: Նա ցույց է տալիս քանդակագործության զարգացումը, նրա վիճակը, տեղական ինքնուրույն, նոր ոճի առաջացումը և նրա կապերը հարևան երկրների քանդակագործության հետ: Բ. Առաքելյանը կանգ է առել նաև իշխանների և աշխատավոր ժողովրդի կենցաղի, ճաշակի վրա և այլն:

Աշխատության 7-րդ գլխում («Արհեստ և արվեստ») խոսվում է արհեստների և արվեստների կապի մասին: Հեղինակը փաստերով ապացուցում է, որ ելնելով լեզվի, նյութական կուլտուրայի տվյալներից, կարելի է ենթադրել, թե որոշ արվեստների և արհեստների բաժանումը 4—7-րդ դարն-

րում արդեն սկիզբ էր առել և առանձին բնագավառներում բավականաչափ առաջ էր գնացել:

Աշխատության վերջում Բ. Առաքելյանն անդրադառնում է հայկական քանդակագործության ակունքներին և արմատներին: Հեղինակի կարծիքով, քանդակագործությունը 4—7-րդ դարերում ունեցել է երեք հիմնական ակունք. առաջինը՝ հայերի հեթանոսական անցյալը և նրանից ժառանգված կուլտուրան, հասկացողությունները, պատկերացումներն ու սովորությունները, երկրորդ՝ քրիստոնեական կրոնը, իր ըմբռնումների և ավանդությունների ընդհանրությունը վաղ-քրիստոնեական աշխարհի հետ, և, երրորդ՝ հարևան ժողովուրդների կուլտուրաներից յուրացված տարրերը:

Հեղինակը համոզիչ փաստեր է բերում՝ թե ի՞նչպես էր ժողովուրդը զարգացնում իր կուլտուրան, ի՞նչպես էր իր ճաշակն ու ըմբռնումները մտցնում քանդակների մեջ, ի՞նչպես էր օգտագործում բոլոր հնարավորությունները՝ դրսևկորելու իր արվեստը ժողովրդական հարազատ բովանդակությամբ:

Քանդակագործական արվեստի այնպիսի բնագավառ, ինչպիսին էր բուսական և երկրաչափական ձևերի քանդակագործությունը, ինչպես և ժողովրդական ավանդություններն ու պատկերացումներն արտահայտող բազմազան և բազմաթիվ քանդակներ, ավելի փարթամորեն ծաղկեցին և զարգացան 4—7-րդ դարերում:

Հայկական քանդակագործության մյուս ակունքը՝ հարևան ժողովուրդների կուլտուրաներից յուրացված տարրեր էին: Հեղինակը ցույց է տալիս, որ ընդարձակ և սերտորեն եղել հայկական կուլտուրայի և հարևան ժողովուրդների կուլտուրական կապերը:

Այս կապակցությամբ, Բ. Առաքելյանը, իրավացիորեն, քննադատում է և ևրդպախան և այլն գիտնականներին, որոնք միտումնավոր կերպով հայկական կուլտուրան և արվեստը համարում են որպես ասորական, իրանական, բյուզանդական կամ արաբական կուլտուրաների և արվեստի ազդեցության հետևանք, վեճ կցորդ, ինչպես և տեղական գիտնականներից նրանց, ովքեր հայկական արվեստն անջրպետում էին, բացառում էին նրա սերտ կապը հարևան երկրների արվեստի հետ՝ դրսևկորելով իրենց սահմանափակ վաժնիքները:

Իրականում, ստեղծելով և զարգացնելով իր տեղական կուլտուրան, հայ ժողովուրդը ոչ միայն չմեկուսացավ իր արևելյան և արևմտյան հարևաններից ու նրանց կուլտուրաներից, այլ առավել ընդարձակեց իր կապերը՝ հանդես գալով որպես ավելի ակտիվ

մասնակից հարևան ժողովուրդների հետ ունեցած փոխհարաբերության մեջ՝ կուլտուրական ստեղծագործության լուրջ ներդրումներով հարստացնելով կուլտուրայի ընդհանուր գանձարանը:

Հայկական ճարտարապետության և քանդակագործության շատ ձևեր անցել են հարևան երկրներ և ավերի հեռուն. հայկական ծագում ունեցող վարազի հետ մենամարտի



Պատկերաֆանդակ՝ մենամարտը
վարազի հետ

առասպելական սյուժեն անցել է նվրոպա, բյուզանդական սրբապատկերների և նրանց միջոցով՝ Լեռնականի մեջ անցած մի քանի ձևերի աղբյուրը (օրինակ՝ Տիրամայրը գահուլքի և բարձի վրա նստած, քանդակների արևելյան զգեստավորումը և այլն) նույնպես պետք է փնտռել Հայաստանում և, ընդհանրապես, Կովկասում:

Մեծ է հայերի և Կովկասյան մյուս ժողովուրդների կուլտուրական ազդեցությունն ու ստեղծագործական մասնակցությունը բյու-

զանդական կուլտուրայի, արվեստի և, մասնավոր, ճարտարապետության մեջ:

Ինչ վերաբերում է հայոց, վրաց և աղվանից կուլտուրաներին, ապա նրանք զարգացել են ամենասերտ ու հարստե կապակցության մեջ, փոխադարձաբար նպաստել և հարստացրել կուլտուրան:

Հիմ հարկական քանդակագործության և, մասնավորապես, պատկերաքանդակների մասին դրված այս արժեքավոր աշխատությունը ցույց է տալիս, որ քանդակագործությունը 4—7-րդ դարերում Հայաստանում հասավ բարձր զարգացման, ստեղծվեցին բարձրարժեք գեղարվեստական ձևեր, հատկապես երկրաչափական և բուսական դժբանքների (օրնամենտների) բնագավառում:

Մենք այստեղ չենք ուզում կանգ առնել փնտռելի մի քանի հարցերի վրա, որոնք կապված են պատկերաքանդակների բնույթի, խմբավորման, զարգացումը խթանող պատճառների և նեղ մասնագիտական այլ հարցերի հետ, որոնց վերաբերմամբ մենք այլ կարծիք ունենք:

Շուրջ 170 էջեր ամփոփող այս աշխատությունը շարադրված է խնամքով: Նյութը տրված է պարզ, յուրաքանչյուրի համար հասկանալի կերպով:

«Հայկական պատկերաֆանդակները 4—7-րդ դարերում» աշխատությունը կարելի է հանձնարարել ինչպես պատմաբաններին ու արվեստագետներին, այնպես և հայ ժողովրդի բազմադարյան կուլտուրայով ու արվեստով հետաքրքրվող յուրաքանչյուր անձնավորության:

Գիրքը հրատարակված է խնամքով, լավ տպագրությամբ, վրա: Նկարիչ Լ. Սադոյանի գլխավորությամբ, վերնագրերը, գրչանկարները և կադմի ձևավորումը արտահայտիչ կերպով կապվում են շարադրանքի բովանդակության հետ:

Աշխատության վերջում, որպես հավելված, տրված են 4—7-րդ դարերի հայկական քանդակագործության առավել նշանավոր հուշարձանների լուսանկարները, թվով 81 հատ:

